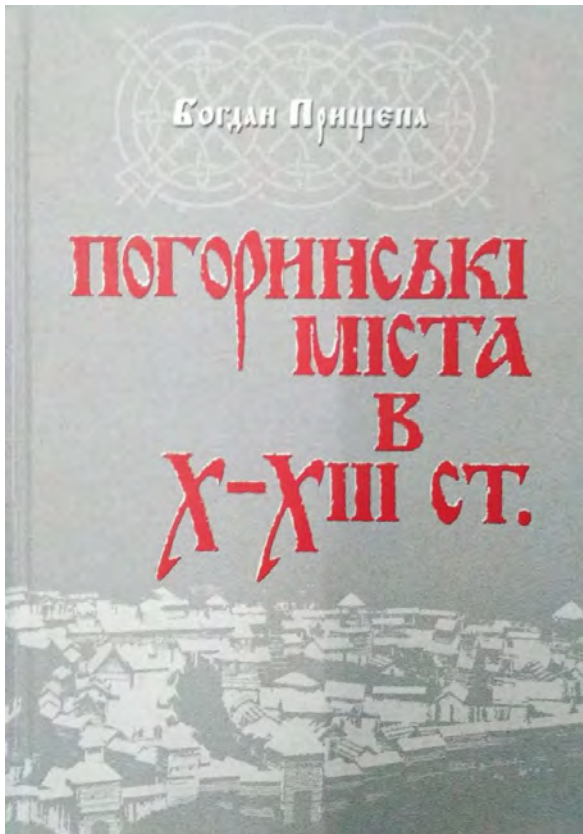

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ

**ПРИЩЕПА Б. А. ПОГОРИНСЬКІ МІСТА В X–XIII СТ. – РІВНЕ:
ІП ДЯТЛИК М., 2016. – 297 С.**

Одна з яскравих сторінок давньої історії нашої країни пов'язана з періодом Київської Русі, яка в X–XIII ст. відігравала провідну роль у суспільному розвитку Європи і Азії. Разом з тим, макрокультурний фактор дослідження цього важливого етапу в історії і культурі України не завжди репрезентує реальний стан речей. Вітчизняні науковці сучасності виділяють ще один напрямок вивчення української історії і культури в контексті впливу на її розвиток мікрокультурних факторів, зокрема регіональних, в основі яких лежить комплексне використання джерельного матеріалу та поглиблене вивчення минулого окремих територій України. Поважний вік вітчизняної наукової історіографії так і не розставив крапки над «і» у вище означеному питанні, а, навпаки, загострив інтерес дослідників до нього, особливо після проголошення незалежності України.

З цієї точки зору, значний інтерес і являє історія та культура Південно-Західної Русі, землі якої у 1199 р. стали фундаментом утворення Галицько-Волинського князівства, що, за висловом М. Грушевського «...хоч не об'єднало цілої України, як Київ, але все таки бодай для західної України, тоді сильнішої й багатше залюдненої, продовжила самостійне державне життя ще більш як на столітє» [2, с. 111].

Поруч з літописами Київської Русі, західно- і центральноєвропейськими хроніками та писемними повідомленнями XVI–XVII ст., основним джерелом всебічного дослідження земель Південно-Західної Русі є результати археологічних розкопок пам'яток X–XIII ст. Досить перспективні для подібних досліджень та узагальнень є матеріали, отримані в останні десятиліття під час вивчення ранніх середньовічних городищ у басейні р. Горині на землях історичної Волині, що неодноразово згадуються в літописах як окреме територіальне утворення «Погорина», «Погоринська волость, земля», «Погоринські міста» [3, с. 564]. В басейні Горині локалізовано 14 літописних поселень. Літописні повідомлення свідчать, що в кінці XI–середині XII ст. Погориння формується як порубіжна територія на заході Київської землі. А в другій половині XII ст. воно було включене до Волинського князівства.

Головними центрами Погоринських земель були міста Дорогобуж і Пересопниця

(нині однойменні села у Гощанському і Рівненському районах Рівненської області).

Якщо зважити на актуальність ретроспекції історико-культурного розвитку окремих територій України, то поява фундаментальних досліджень Погоринських земель, є подією знаковою. У 2011 р. побачила світ монографія відомого рівненського археолога, кандидата історичних наук, доцента Рівненського державного гуманітарного університету Б. Прищепи «Дорогобуж на Горині у Х–ХІІІ ст.» [4], у якій на основі комплексного аналізу археологічних та писемних джерел досліджується розвиток літописного міста Дорогобужа в епоху Київської Русі. Минуло п'ять років і науковець представив широкому загалу свою наступну книгу: «Погоринські міста в Х–ХІІІ ст.» [5], яка, по суті, є логічним продовженням його багаторічних досліджень і плідного творчого пошуку у галузі археології, давньої історії та культури України. Їхніми характерними особливостями є синтез археологічного, історичного і культурологічного підходів до аналізу історичних і суспільних реальностей, які виникали на Південно-Західних землях Русі в Х–ХІІІ ст.

Новизна дослідження визначається тим, що поданий у ньому матеріал ґрунтується на археологічних та писемних джерелах і який вперше у вітчизняній та зарубіжній історіографії був уведений до наукового обігу. В цьому контексті необхідно згадати зауваження видатного українського вченого В. Антоновича, що «...кожна нова монографія повинна повідомляти нам нові, раніше невідомі, відкриті автором, історичні дані, або ж автор її повинен нам повідомити нові висновки з матеріалу вже відомого, добуті ним уважним вивченням та критичним аналізом цього матеріалу...» [1, с. 418].

У рецензованій нами книзі проаналізовано артефакти, отримані її автором в ході багаторічних досліджень пам'яток Київської Русі в басейні Горині – літописних міст Дорогобужа, Пересопниці, Острога, Корця, Степаня і городищ у Басовому-Куті та Жорнові. Логічно вписуються у текст книги, залучені матеріали із досліджень інших археологів, що дало змогу Б. Прищепі реконструювати цілий ряд аспектів розвитку поселень міського типу Х–ХІІІ ст. у регіоні та визначити їхні особливості.

Територіальні межі дослідження охоплюють регіон басейну Горині та басейнів Корчика і Ставів – лівобережних приток Случі. За сучасним адміністративно-територіальним поділом цей регіон охоплює більшу частину Рівненської області (за винятком південно-західних районів), а також північні райони Хмельницької й Тернопільської областей.

У роботі розглядаються укріплення басейну Горині (без Случі) на загальній площі 14400 кв. км території України. Вражає кількість городищ, з яких автором зібрано докладну археологічну інформацію – 90.

Хронологічні межі дослідження охоплюють Х–середину ХІІІ ст. – період від появи низки городищ над Горинню і до монголо-татарського погрому міст і поселень Південно-Західної Русі наприкінці 1240–першої половини 1241 рр.

Слід підкреслити, що у роботі важливе значення надається класифікації та типологізації городищ, визначенню їхньої хронології. При цьому особлива увага її автора звернена на здобуті під час польових робіт комплексів археологічних знахідок, на основі яких розроблено хронологічну шкалу кераміки Х–ХІІІ ст.

У монографії вперше в історіографії дана окрема характеристика міст, згаданих у літописах та визначена особливість їхньої локалізації. Для Дорогобужа і Пересопниці, які були центрами удільних князів, був з'ясований характер планувальної структури, її складові частини й розвиток забудови у часі та просторі.

Значний науковий інтерес викликають сторінки монографії, на яких ретельно аналізуються археологічні знахідки, які стосуються житлового будівництва, суспільної та господарської діяльності населення міст з різних соціальних верств та багатьох

аспектів їхньої духовної культури.

Важливим досягненням дослідження є те, що опрацьовані польові матеріали стали основою для виділення Б. Прищепою груп синхронних укріплених поселень, їхнього розподілу за часовими і територіальними характеристиками. Це дало змогу вперше в історіографії проблеми визначити основні етапи становлення укріплених поселень регіону, порівняти динаміку їхнього розвитку з відповідними даними про поселення в басейні річок Случі (Болохівська земля XII–середини XIII ст.) і Стиру; виявити певну ієрархію городищ за особливостями планування, розмірами укріплених територій, характеристиками культурного шару; по-можливості, визначити їхній соціальний тип і виявити, серед них, міста.

У рецензованій монографії аргументовано доведено, що ріст і значення міст епохи Київської Русі багато в чому залежали від розмірів їхньої сільськогосподарської округи. Одним із завдань, яке виконав її автор, є визначення площі волостей Погоринських міст. Для цього був використаний метод картографування укріплених і відкритих поселень та ретроспективний метод із залученням даних писемних джерел XVI–XVII ст., які дали змогу визначити територію Корецького і Дубровицького князівств та Степанської волості.

Монографія складається з чотирьох розділів, списку використаних джерел та літератури і висновків українською та англійською мовами. Слід відзначити велику роботу, проведену автором по добору ілюстрацій. На них представлено археологічні карти, фотографії з археологічних розкопок пам'яток, графічні плани городищ і розкопів, фотографії і рисунки артефактів. Загальний обсяг роботи складає 297 сторінок, а список джерел і літератури налічує 463 позиції.

У додатках подано повний реєстр усіх відомих у сьогоденні городищ X–XIII ст. у басейні Горині, визначено їхню топографію, хронологію і місцезнаходження відповідно до сучасного територіально-адміністративного поділу України та іменний показник.

У першому розділі праці – «Історіографія та джерельна база дослідження» дається повна історіографія вивчення літописних і нелітописних поселень регіону – з початкового періоду у другій половині XIX ст. до 2008 р. включно. Встановлено, що ступінь дослідженості городищ неоднаковий, джерельна база окремих пам'яток значно відрізняється за обсягом і якістю інформації, отриманої під час польових робіт. Для того, щоб порівняти й оцінити її, автор систематизував всі об'єкти за ступенем їхнього археологічного вивчення, розділивши на чотири групи:

- пам'ятки, стаціонарно досліджені широкою площею – 8 (8,9%);
- пам'ятки, досліджені розвідковими розкопами і шурфами – 43 (47,8%);
- пам'ятки, обстежені без цілеспрямованого вивчення культурного шару – 26 (28,8%);
- пам'ятки, культурно-хронологічні характеристики яких визначені не достатньо чітко – 14 (14,5%).

У розділі також докладно розглянуті природні умови Погориння і його археологічна карта; визначена хронологія та періодизація археологічного матеріалу. За матеріалами археологічних досліджень поселень X–XIII ст. у басейні Горині автор монографії аргументовано виділяє наступні хронологічні групи кераміки: IX–початок X ст.; X–початок XI ст.; XI ст.; XII–середина XIII ст.; остання третина XIII–XIV ст. Ця хронологічна шкала в поєднанні з даними стратиграфії, типологічного аналізу і пошуків аналогій дозволила точніше встановити етапи розвитку городищ Київської Русі регіону, допомогла з'ясувати час виникнення та припинення існування для багатьох із них.

Зіставлення карти поширення укріплених поселень X–XIII ст., розробленої Б. Прищепою, показує, що основна їхня кількість припадає на Волинську височину,

Мале Полісся, Волинське Полісся та Північно-Подільську височину.

У другому розділі монографії – «Городища IX–XIII ст.» здійснена хронологічна класифікація городищ за двома складовими:

– дані про городища, що не мають культурного шару на укріпленому майданчику. Таких об'єктів – 24;

– дані про городища з культурним шаром на укріплених майданчиках. Усього виявлено 54 пам'ятки.

Цілком обґрунтованими є узагальнюючі висновки автора про те, що у басейні Горині налічується 54 городища, що мають культурний шар IX ст.; археологічний матеріал X ст. знайдено на 34 городищах; культурні нашарування й об'єкти XI ст. виявлено на 37 пам'ятках. У другій половині XII–першій половині XIII ст. кількість укріплених поселень зменшується. Із 13 городищ, які мають культурні нашарування X–XIII ст., тобто стабільно існували тривалий час, сім є залишками літописних міст (Гнійниця, Дорогобуж, Мильськ, Острог, Пересопниця, Тихомель, Шумськ). А із 10 городищ, які датуються XII–XIII ст., літописних поселень шість (Дубровиця, Ізяслав, Каменець, Корець, Сапожин, Степань). Такий високий відсоток літописних поселень серед городищ XII–XIII ст. свідчить про важливі якісні зміни, що відбувалися в структурі погоринських укріплених поселень.

Розглядаючи топографію, планування і площу городищ дослідник аргументовано поділяє пам'ятки на шість груп, серед яких за площею 2,5–5,0 га (п'ята і шоста групи), де найбільша їхня кількість згадується у літописах, слід шукати поселення міського типу.

Розділ третій книги – «Літописні поселення Погориння» містить детальну характеристику відомих широкому загалу вітчизняних та зарубіжних науковців городищ Погориння, які в тій, чи іншій мірі, закарбувалися на сторінках Іпатіївського літописного зводу. Заслугою автора є повний і чіткий виклад історіографії та ретельний аналіз усіх відомих у сьогодення артефактів матеріальної і духовної культури населення з вище означених пам'яток, які, за природно-географічними ознаками були розділені на дві групи: поселення на Волинській височині (Дорогобуж, Зарічеськ, Корчеськ, Мильськ, Острог, Пересопниця, Сапогинь, Чемерин) та поселення у верхній течії Горині (Вигошев, Гнійниця, Ізяслав, Каменець, Тихомель, Шумськ).

Визначенню соціального статусу укріплених поселень X–XIII ст. присвячений четвертий розділ монографії – «Становлення Погоринських міст». Означену актуальну проблему у сучасній вітчизняній археології, історії й культури автор досліджує в контексті загального розвитку феодального суспільства в Європі, для якого характерною рисою була багатокладність соціальних форм, що проявляється у зміні співвідношень різних укладів. На підставі чисельного і різноманітного археологічного матеріалу та прискіпливого аналізу літописних повідомлень дослідник робить висновок, що розвиток феодального суспільства на Волинських землях Київської Русі проявлявся передусім у зміні співвідношень різних укладів.

На думку Б. Прищепи міста Погориння були розмаїті як за характером їхньої соціальної структури, так і за політичною роллю, яку вони відігравали. До цього потрібно додати, що під впливом економічного розвитку чи в результаті дії зовнішніх факторів окремі міста переходили з однієї категорії до іншої. Неоднорідність господарських умов обов'язково породжувала складну для узагальнення строкатість генези і розвитку міських форм у Волинському князівстві. Тому виділення якоїсь однієї функції поселення достатньо умовне, адже більшість міст мали кілька функцій. Однією з таких функцій була оборона.

У монографії визначається, що важливими елементами, які характеризують городища у течії Горині, є схема його планування (проста чи складна), площа укріпленої

частини, конструктивні особливості ліній оборони, характеристика культурного шару. Серед укріплених поселень Х–ХІІІ ст. означеної території є міста, феодальні замки й військові фортеці.

Підтримуючи думку відомих українських археологів В. Довженка і Б. Тимошука, Б. Прищепа вважає більшість досліджених ним укріплених поселень феодальними замками, частину – справжніми містами, а інші – сторожовими оборонними пунктами. Разом з тим, він зауважує, що чітких археологічних критеріїв запропонованої класифікації немає: одне й те саме поселення може мати ознаки різних соціальних типів – міста відігравали і роль оборонних пунктів; феодальні замки нерідко були сторожовими оборонними пунктами – градами; останні, у свою чергу, були укріпленими центрами феодальних володінь і водночас феодальними замками. Але кожен населений пункт мав свою основну соціальну рису, яка визначала його приналежність до певного типу укріплених поселень. Вище означене складає археологічні критерії їхньої типологізації:

- система й конструкція оборонних ліній городищ;
- характер забудови їхніх внутрішніх майданчиків (внутрішнє планування);
- місце городища в системі поселень, які його оточують.

Використовуючи ці критерії автор книги визначив соціальну типологію городищ Погориння, розділивши їх на три хронологічні групи: IX–X ст.; кінець X–XI ст.; XII–перша половина XIII ст., присвятивши аналізу їхнього соціального статусу, розвитку матеріальної і духовної культури населення відповідні частини розділу за напрямками: «Городища волинян IX–X ст.», «Укріплені поселення кінця X–XI ст.» «Розвиток міст у XII–XIII ст.» «Міста й сільськогосподарська округа».

Спираючись на проведені дослідження Б. Прищепа має підставу стверджувати, що початковий етап освоєння Погориння київськими князями припадає на другу половину X–початок XI ст. У його структурі він виділяє три основні частини: Верхнє Погориння, землі на Волинській височині, поліські території в середній і нижній течії Горині. Аналіз розміщення поселень регіону дає змогу виокремити землі Волинської височини як своєрідне ядро системи заселення Погориння. Саме тут розміщувалися два найбільші політичні, економічні й культурні центри – Дорогобуж і Пересопниця. Слід зазначити, що в літописних повідомленнях кінця XI–першої половини XIII ст. вони згадуються як центри удільних князівств. Під час досліджень цих поселень виявлено археологічні матеріали XII–першої половини XIII ст., які ілюструють значну кількість «міських ознак».

До цієї групи Погоринських міст у монографії також віднесено Дубровицю, Каменець і Шумськ, хоча археологічно вони вивчені недостатньо. Ряд літописних поселень були центрами значних волостей (Ізяславль, Корчеськ, Мильськ, Тихомель). Вони проходили стадію становлення як малі міста, але через брак археологічних джерел детально висвітлити ці процеси поки що неможливо.

До числа адміністративних і військових центрів невеликих територіальних одиниць належали згадані в літописах Гнійниця, Острог, Сапогинь, Степань, Чемериняки та невідомі з писемних джерел укріплені поселення, залишками яких є городища у Вільгорі, Дермані, Клевані, Хотині.

На нашу думку, дослідження Б. Прищепи щодо виникнення та етапів розвитку ранніх середньовічних міст в одному з регіонів України є в сьогоденні однією з провідних тем вітчизняної історичної науки та культурології. Завдяки проведеним дослідником широкомасштабним археологічним розкопкам було накопичено велику кількість матеріалів, які різнобічно характеризують міста Х–ХІІІ ст. у Погоринні. Сформована у монографії джерельна база дає змогу вивчати урбанізаційні процеси на землях не тільки

окремих удільних князівств, а й усієї Київської Русі.

Не уникаючи відповідей на складні проблеми археології, історії та культури Волинських земель у ранньому середньовіччі, автор монографії дає свої наукові і виважені пропозиції з точки зору наукової парадигми.

Спираючись на вище означене, можна констатувати, що науковий рівень і актуальність монографії Б. Прищепи не викликають жодного сумніву; вона заслуговує на те, щоб з нею ознайомились не тільки археологи, історики, етнологи, культурологи, краєзнавці. А й наукова громадськість і фахове середовище. На сьогоднішній день книга є найбільш повною, виваженою і всебічно обгрунтованою репрезентацією комплексного аналізу археологічних та писемних джерел щодо розвитку городищ басейну Горині у період Київської Русі та їхнього місця у давній історії і культурі України.

Список використаних джерел

1. Антонович В. Б. [Рец. На:] П. А. Буцинський. О Богдане Хмельницком. Харьков, 1882 год. / В. Б. Антонович // Киевская старина. Год второй. Том V. Январь-Апрель 1883 г. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – 974 с. ; Antonovich V. B. [Rets. Na:] P. A. Butsin'skiy. O Bogdane Khmel'nitskom. Kharkov, 1882 god. / V. B. Antonovich // Kievskaya starina. God vtoroy. Tom V. Yanvar-Aprel 1883 g. – K.: Tip. G. T. Korchak-Novitskogo, 1883. – 974 s.
2. Грушевський Михайло. Ілюстрована історія України. Репринтне відтворення видання 1913 року / Михайло Грушевський. – Харків: «ІСЕ-Україна», 1990. – 524 с. ; Hrushevskiy Mykhailo. Iliustrovana istoriia Ukrainy. Repryntne vidtvorennia vydannia 1913 roku / Mykhailo Hrushevskiy. – Kharkiv: «ISE-Ukraine», 1990. – 524 s.
3. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с. ; Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
4. Прищепа Б. А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. / Б. А. Прищепа. – Рівне: ПП ДМ., 2011. – 250 с. ; Pryshchepa B. A. Dorohobuzh na Horyni u X–XIII st. / B. A. Pryshchepa. – Rivne: PP DM., 2011. – 250 s.
5. Прищепа Б. А. Погоринські міста в X–XIII ст. / Б. А. Прищепа. – Рівне: ПП Дятлик М., 2016. – 297 с. ; Pryshchepa B. A. Pohorynski mista v Kh–KhIII st. / B. A. Pryshchepa. – Rivne: PP Diatlyk M., 2016. – 297 s.

Ю.М. Нікольченко, О.В. Головка